

БОЯН ПЕНЕВ: АРФА И ПРАШКА

МИЛЕНА КИРОВА

„Аз обичам пророците, а от тях най-много Давида
защото той е бил в едно и също време арфа и прашка.“

Б. Пенев — *Дневник*, 9. XI. 1908 г.

Преломът между деветнадесето и двадесето столетие в българската история е прелом и в душевността на националната интелигенция. Започва стръмният път към самопознание чрез страдание, към единство чрез противоречия. По този път — борба за духовен синтез — личността на Боян Пенев е епоха: по-богата, по-сложна и дълбока дори от богатото му и сложно творческо дело. Всъщност най-големият, неподражаем творчески връх на Б. Пенев е неговият духовен живот. В характера му намира завършен израз борбата на две поколения български интелигенти да надмогнат ограниченията на патриархално-колективистичния свят, да приблизят националната психика към протора на философското мислене и дълбочината на психологическото самоопознаване. Боян Пенев се появява, за да вълпелти успеха на тази борба. Усилията на прелома не браздят с пукнатини целостта на неговия характер; след трагичния опит на Яворов, Бояджиев и Дебелянов вихърът на промените е преломен, новото има корен дълбоко в душата на българина. С монолитната внушителност на своя духовен свят, с волята, сублимирана в творчество, Б. Пенев сякаш повтаря нравствения подвиг на Пенчо Славейков. Но това повторение е неизбежното докосване на противоположности в края на всеки кръг. Целостта на Пенчо Славейков е резултат от това, което сам поетът нарече с обич „баша ми в мен“, — незагасналия духовен опит на голямата възрожденска традиция. Целостта у Боян Пенев идва от преодолените противоречия на утвърждаващата се нова епоха.

За развитието на българската литературна наука Боян Пенев е откровение и начало на ново творческо мислене. С него завинаги приключва периодът на просветителство в националната култура, остарелият дилетантски патос отстъпва пред суровата неумолимост на интелектуалната логика и срудияция. Преди него литературната наука имаше една основна практическа цел — да промени своята действителност, като ѝ въздейства непосредствено. Усилията на всички литературни критици — от Нешо Бончев до д-р Кръстев, се стремяха да променят естетическите вкусове на читателската публика, да я просветят, да пропагандират напредничави идеи, да ѝ дадат пример и нравствен импулс. Духовният свят на Боян Пенев е затворен в себе си. Той е рационално организиран около своята „свръхзадача“ — да се саморазвива и самоусъвършенствува. Професионализмът е може би най-характерната му черта — не само в своя буквален смисъл като системно отстояван избор на професия, но и като нравствена позиция, тип взаимоотношения със света. Той се проявява дори в най-„чистата“ естетическа наслада — възприемането на музика. Дора Габе разказва как на Вагнеровите тържества през 1912 г. в Мюнхен нейният съпруг дни наред преди всяко оперно представление разучава в подробности поредната партитура, свири с уста и заучава лайтмотивите, прави

анализ на образите. И едва тогава пристъпва към залата — с твърдото убеждение, че „всяко голямо и дълбоко изкуство изисква проучване“¹.

На лекциите си в Университета проф. Пенев не допуска случайни любители на изящната словесност. Той има ясното съзнание и отговорността, че ще подготвя професионалисти, към дилетантите изпитва дълбока и нескривана омраза, независимо дали те са негови университетски колеги или само любопитни слушатели в студентската аудитория.

През февруари 1910 г. Пенчо Славейков изнася публична сказка „Нищеще и неговият свърхчовек“. Б. Пенев остро реагира пред него: духовно неизраслата публика няма да разбере сказката, а израслата — тя пък няма нужда от нея. В Дневника си записва: „Пенчо е съгласен с мен и аз не мога да разбера кой го кара да държи сказки.“ Не „кой“, а „какво“ трябваше да се запита прозорливият критик. И тогава проблемът би се изместил от несигурната почва на индивидуално-епизодичното, за да потърси решение в спецификата на един друг дух, на едно друго време.

Сред най-впечатляващите черти от психологическия портрет на Б. Пенев е необичайната, сякаш изключно съществуваща оформеност и целеустремленост на неговия характер. Със сигурност можем да говорим за много рано съзряване на интелекта и волята в резултат на наследствена предразположеност. По-важна за нас обаче е чрезмерната способност на неговото съзнание да се самоорганизира и самоконтролира. През целия си живот Б. Пенев е неизменно постоянен в едно усилие — в усилието да гради собствената си личност според изискванията на една много рано и много твърдо оформена индивидуална представа. Съучениците му от гимназията ще си спомнят онази „примамлива меланхолия“, онази „загадъчна ипохондрия“, която подсказва за „дълбокия вътрешен живот, който той живееше“². Силно впечатление им е правило неговото непоклатимо душевно равновесие, излъчването на човек, който вижда нещо голямо, знаем и с уверена стъпка върви към него. Към това са се прибавили и спокойният, зверен тон, с който младият Пенев е говорил за литературата, необичайната му за времето ерудиция, дълбокото и внушаващо уважение и уважение³. На 25 години творецът възкликва с непоклатима убеденост в своя дневник: „Човек, който си е задал известна цел в живота, който си е предначертал определен път, трябва мъжествено да върви сам по него, колкото и труден да е той, без да се надява на поощрения от страна, без да се стряска от пречките, които среща.“⁴

Своя нравствен и професионален избор Б. Пенев прави много рано. До петнадесетгодишната му възраст той навярно е бил вече оформен в основни шрихи. Следват тридесет години, в които творецът с воля, самочувствие и последователност овладява себе си, моделира своя характер според формата, предварително избрана, за да възплъти основополагащи емоционално-интелектуални потребности. „Индивидуалност винаги издържана, равна, целна... олимпийски спокойна“⁵ — това спокойствие не идва от генетическата обусловеност на темперамента (той е мощен, несдържано избухлив, импулсивен), а от равновесието, което съзнанието постига чрез воля по пътя на интелектуалния избор, на твърдо поставената цел, на вярно разчетените сили.

У Боян Пенев съществува много развито чувство за призвание. И големият пример на личността му за българската интелигенция е в отговорността, с която тя пази, развива и доказва това чувство.

На Боян Пенев всичко се удава бързо и лесно, умът му има способност да обхваща голям и разнообразен периметър от знания, помага му бързата и гъвкава интелектуална реакция. Но Боян Пенев знае великолепно опасността от разливане на способностите. И той е принуден да се бори със своята лекота на възприемане, да я оттласква сис-

¹ Вж. Ив. Д. Шишманов, д-р Кръстев, Б. Пенев в спомените на съвременниците си. С., 1983, 372—373

² Вж. спомените на П. Делирадев, Ив. Харизанов, М. Николов. — В: Ив. Шишманов, д-р Кръстев, Б. Пенев. . .

³ Пак там, с. 362.

⁴ Б. Пенев. Дневник. Спомени. С., 1973, с. 71.

⁵ Ив. Харизанов. — В: Ив. Шишманов, д-р Кръстев, Б. Пенев. . ., с. 362.

темно от сериозното творчество, защото вижда в нея сигурен път към дилетантството. Именно тази борба със себе си е важна част от стремежа му към самоусъвършенствуване. Тя е борба нравствена, волева и представлява премислен целенасочен опит за концентрация на духовните сили. Б. Пенев съзнателно удържа встрани от творческото си ежедневие много влечения и интереси, които имат не само емоционален, но и познавателен корен. От литературната наука той неслучайно избира нейния най-трудоемък, най-организиран, изискващ продължително, системно и комплексно проучване дял — литературната история. От стихията на собствения си темперамент — литературната критика, Боян Пенев непрестанно се пази. Свири само за удоволствие, без стремеж към професионално обучение и шлифоване, които биха му се отдали извънредно леко при голямата му вродена дарба за музика. И през целия му живот пулсира една мисъл, формулирана с яснота в Дневника, отвеждаща ни към героите на Ницше и Ибсен: „Аз тъй ясно се вглеждам пред себе си, че даже и в най-непроницаема тъмнина бих налучкал своя сигурен път.“

* * *

Боян Пенев е вдъхвал на съвременниците си чувство за необичайност и личностна значимост. Измеренията на тази необичайност, запечатани в спомени, поразяват днешния читател със своето изключително разнообразие. Студентите му го помнят като авторитетен и властен професор, но даже не подозират как по детски може да се радва и да се смее този затворен човек. Читателите на литературни списания са покорени от интелектуалната безпощадност на неговата критика — те едва ли са предполагали, че тя е писана от творец, влюбен в музиката, художник на лирични пейзажи. Забавният шегобиец в домашен кръг, който търпеливо понася прищевките на деца и котеца, може да бъде неотразим прелъстител на женски сърца. За да намерим общото в този лабиринт от психологически противоречия, трябва да поемем нишката, която води към една основна, вродена особеност на Боян-Пеневия характер — неговата артистичност, необходимостта и способността да съществува едновременно в различни нравствено-емоционални измерения, богатото нюансираната склонност към превъплъщения на духа. За пръв път в историческото развитие на националната ни култура се сблъскваме с психика, така широко отворена към въздействията на действителността, не просто разбираща и осмисляща света, а проникваща в него със силата на индивидуалния духовен опит. Прозренията на Боян Пенев са постигнати не само по интелектуален път; познавателното откритие е задължително предшествувано от импулсивен процес на емоционално вчувствуване в обекта на възприемане. Във всяко явление, във всяка личност, във всяка творба, която се стреми да разбере, Боян Пенев влага по нещо от себе си. И затова после обратната връзка е изключително здрава — тя е връзка не с конкретно явление, личност, творба, а е връщане към себе си, към едно преживяване, събуждащо вълнуващи усещания и представи в съзнанието. Засилената активност на емоционалната памет у Боян Пенев оказва въздействие върху типа интелект: прави го гъвкав, динамичен, способен за мълниеносно реагиране и за бързо приспособяване. Големият критик е притежавал безспорен интуитивен усет към хората и твърде много е разчитал на него, дори когато те са били отдалечени с десетилетия във времето като Паисий, Софроний, Раковски. Но става въпрос за интуиция от особен тип — еманация на субективния духовен опит, а не способност за ирационално безсъзнателно усещане. Тя зависи от неизбежното съпоставяне между обекта на възприемане и собствения модел на преживяване. Тази „съпоставителна“ интуиция дава на Боян Пенев големи възможности за общуване с хората, но едновременно с това има и слабо място — отваря сигурна пролука за този, който би си поставил осъзнатата цел да манипулира своето поведение по начин, максимално близък до модела на предварително очакване у Б. Пенев. Типичен пример са взаимоотношенията между властния професор и неговия амбициозен асистент Борис Йоцов. Малчо Николов е уловил прозорливо същността на

връзката между двамата: „Чудя се и мъча да отгатна какво е намерил у Йоцов, за да го избере за свой асистент, и си отговарям: Йоцов знаеше гъдела на всекиго и умееше да го спечели. Пък и пред Боян той се показва в най-добрия си вид — готов да му се подчинява и да му служи.“⁶ Високото самочувствие у Боян Пенев развива авторитарното зърно в неговия характер. Импулсивният темперамент се отбранива с горда дистанцираност и пътят през нея в областта на професионалните интереси е затворен за всяко истинско съперничество.

Един от най-интересните парадокси, които предлага личността на Боян Пенев, е нейната дълбока двойственост във формата на монолитен характер. От една страна, изконно мъжки черти — непоколебима воля, интелектуална и емоционална агресивност, властен глас на разума, желязна логика и последователност в постъпките. Ако си спомним мотото към нашата статия — това е прашката, обтегната за удар. От друга страна, женствена мекота и пластичност във възприятията, силно изострена чувствителност, усет за бързо приспособяване, фина нервна система, интуитивен усет към хората — арфа, която откликва на всеки полък, която звъни с мелодията на живота. Необичайна е способността на тази властна, егоцентрична натура да различава здравите форми на субективното световъзприемане и като свободен дух, изоставил празната черупка на своята индивидуалност, да потъва в предвечното спокойствие на деперсонализираната хармония. В едно великолепно писмо откровение от 10. I. 1907 г. Боян Пенев документира непреодолимата жажда за надличностно превъплъщаване: „А мен ме трови и най-незначителната изповед, която бих написал или изрекъл — обзема ме лудо желание да бягам, да потъна, да се самозабравя — да забравя всичко: и теб, и себе си, и всичките трепети, радости и мъки — да застана над тях, да ги почувствувам безсилни, да претръпна и изнемога и никога вече да не пребъда.“ Би трябвало да си зададем и въпроса: защо Яворов, отблизо познавал и уважавал духовните стремежи на свой съвременник, му посвещава именно стихотворението „Нирвана“?

Предвечните води, всевечните води — кристали,
бездънни и безбрежни, призивно прохладни. . .

Творбата представлява елегия на човешката жажда за спокойствие в обятията на предвечен, „кристален“ порядък. Нирваната е възможност да съществува в две степенувани измерения: надмогнал телесните форми на индивидуалната конкретност, да потъваш в безплътния свят на духовното самопостигане. Тя е висш синтез на съзнание и подсъзнание, свръхбитие и способност за пълна концентрация на духовните сили, самозапазване чрез самоотричане.

Константин Щъркелов ни е оставил неповторим спомен за тайните на Боян-Пеневия свят: „И когато тръгнахме една утрин за Чемберли, мъглите обвиваха сънните борове, завиваха острите канари и чезнеха около тях. Тогава видях голям човек как се вдетинява и в детето почувствувах големия човек.

. . . Наоколо е пусто. . . „и само гласът на Боян Пенев с неподражаемите — като заклинание — думи: „Не късай цветята, братко, кому ще ги дадеш?“⁷ В тези прости, топли, човешки думи тежи цяла философия на духовното съществуване. Индивидуалистът, „свръхчовекът“ е преломил своята гордост. Няма и следа от титаничния опит да се приобщи световната хармония към индивидуалния нравствен порядък. Има кротко, уравновесено, осъзнато желание за сливане с природата и нейния вечен кръговрат. Цветята са част от друга вселена — като водите на Яворов — и само така имат смисъл за личността. Откъсването им би разрушило магнетичния чар на онзи безбрежен свят, с който Боян Пенев общува чрез природата; то ще оголи самотата и отчуждението на земната действителност — реална и ежедневна. Незабележимо идва сравнението с кротката „тиха победа“ на Дебелянов над разочарования, страсти, надежди. . .

⁶ Ив. Шишманов, д-р Кръстев, Б. Пенев. . . , с. 349.

⁷ Пак там, с. 419.

Превъплъченията за Боян Пенев са начин на съществуване — не просто бягство от света на установените норми и закони, не само осъзната артистична игра, а дълбока характерологична особеност. В тях е заложена многоликата същност на душата му — подвижна и променлива като водите на река, от която другите виждат само контура на ясно очертаните брегове. Историк и критик на литературата, есеист и поет, музикант и художник, Боян Пенев е преди всичко артист, роден със съзнанието, че животът му протича на сцена, превърнал играта в потребност и интелектуална наслада. „Аз съм поет на жеста“ — ще каже той. Изостреният му усет долавя всяка фалшива нотка в поведението на тези, с които общува, защото го съпоставя със собствения изискан модел на интелектуална игра. Особено безкомпромисно е към фалша на театралната сцена. „Невъзможно бе да избягнат от него фалшът и празнотата, и — наопаки, вярно дадените места веднага улавяше.“⁸

Многообразен е светът на Боян-Пеневите превъплъчения: дете и любовник, романтичен герой и практичен човек, меланхолик и оптимист — всичко обединява артистичната стихия на неговата натура. Импровизацията — в ежедневието и в литературата, в музиката и в любовта, за Боян Пенев е откровение и миг на самопостигане. Да постигне артистичната, художествена стойност на всяко събитие, за него е творчество. И „той я намираше в това да превърща всичко — света, хората, нещата и своите, трагичните си дори положения, в обект на творческа игра. В тях духът му празнува своята свобода“⁹.

Винаги различен и все пак единен, многолик, но с твърд, монолитен характер, в това сякаш е коренът на омази неповторима магия, която е прavela всяко познание с Боян Пенев вълнуващо преживяване.

* * *

Бързината, с която Боян Пенев се утвърждава в културния живот на България от началото на века, е в областта на фантастичните представи за днешния млад литератор, поел по трънливия път през аспирантури и конкурси. Мълниеносната академична кариера, съчетана със скорострелни критически удари, говори много за една изключителна воля, съчетана с действен интелект и практически усет. През 1907 г. младият Пенев завършва Университета, две години по-късно го виждаме хоноруван доцент в аудиториите, където доскоро е слушал лекции; през 1912 г. вече е редовен доцент; през 1917 — извънреден професор, а 1925 г. го заварва като редовен професор и титуляр на катедра. Доста преди това — през 1918 г., на 36 години Б. Пенев е станал член-кореспондент на БАН. Научните си амбиции той отправя само в една област — литературната история. Но за популярност воюва на друго поле — литературната критика. И тук трябва да се възхитим на умениято, с което изгражда — системно и последователно, своя авторитет. В основата му лежат премислени рационални принципи, податливи на психологически анализ. Преди всичко Б. Пенев е подбирал внимателно обекти за своята критика. Нищо не му е по-чуждо от критическата всеядност. Задължително условие е значимостта на представяното явление или личност, съчетана с максимална актуалност на основните проблеми. Изборът винаги е така направен, че патосът на конкретната статия или рецензия да изхожда от дълбините на авторската нравственост, да има обща посока с доминиращи особености на неговия характер. Стихията на Б. Пенев е в отрицателната критика и там именно съсредоточава той своите удари, при това в системна градация. (Една хвалебствена критика, дори умно направена, няма да учуди българския читател, свикнал винаги да търси скрития корен на доброто отношение). Започнал с погром над преведения от Балабанов „Фауст“, Б. Пенев разширява кръга на естетическо изобличение с известния „Българан“ и неговите редактори, за да нанесе големия удар, след който е вече признат за първи критик в страната, — Яворов. „За литературния плут“ и „Салонна критика“ само закрепят извоюваното място, потвърждават спечелената слава. Из естетическия си арсенал темпераментният критик подбира оне-

⁸ Вл. Василев. — В: Ив. Шишманов, д-р Кръстев, Б. Пенев. ., с. 302.

⁹ Пак там.

зи оръжия, с които най-сигурно би сразил четящата публика, заварвайки я неподготвена: впечатляваща теоретична ерудиция, непоклатима интелектуална логика, нравствена сила и решимост. Безспорно силно въздействие е оказвала в отричащата му критика онази нотка на жестока откровеност, с която големият герой на епохата — свръхчовекът, гори раната, за да я излекува

Успехът на бързото налагане има винаги две страни — трябва да познаваме не само личността, която прави пробив, но и обществото, което го позволява. В нашия случай е необходимо да потърсим корена на онова магнетично въздействие, което Б. Пенев оказва върху голяма част от интеллигенцията на времето си. Възпитавана почти до края на XIX век да има водач, тя проявява способност за женствена податливост пред мощния устрем на индивидуалната воля. Познала от своята и чуждата модерна литература образа на Призвания, тя изпитва необходимост да го намери и в живота. Б. Пенев я впечатлява с голямата си ерудиция, завладява я с интелектуално надмощие, покорява я с артистична дарба. „Той бе просто необикновен, не като другите“ (Миша Танева); „вестител на нов, по-благороден тип хора“ (Андрей Стоянов); „той излъчваше от себе си нещо, което притегляше“ (Тодор Боров). А Крум Кънчев ще обобщи: „Боян Пенев завладяваше душите с нещо неизразимо, той обладаваше „омагьосващата сила“ на редките хора, които са призвани да бъдат духовни вождове.“

Чувството за необичайност, което Боян Пенев оставя в съзнанието на съвременниците си, има психологическа предпоставка и в онази дистанция, която той винаги съзнателно поддържа между себе си и обществото, в неизменното впечатление за недостъпност, духовна съсредоточеност, затвореност. А тази дистанция е не толкова артистична игра и не само характерологична особеност. Чрез нея намира израз дълбокото отчуждение на твореца към средата, в която живее. Отношението на Б. Пенев към съвременната му духовна действителност се характеризира с едно дълбоко, изначално несъгласие, нерядко стигащо до открито презрение. Не става въпрос за епизодично, стимулирано от конкретни личности и събития отблъскване, а за тотално разочарование, своеобразна нравствена алергия, бързо пламваща и непрестанно тлееща. В основата на това чувство лежи комплекс от психологически причини: безпощадно трезвият разум, с който бързо и точно претегля хората, представата за духовно превъзходство чрез интелект и воля, прекомерната вяра в способността за интуитивно усещане, болезненото умение да прониква в душите. Едва ли някой може да бъде щастлив с бремето на такъв комплекс в своята психика. Самият Боян Пенев навярно се е чувствувал като дамата с рентгеновите очи на Св. Минков и несъзнателно е стимулирал растежа на самочувствието си като реакция на инстинктивна защита. Особено недоверчив, подозрителен и вискателен е той към своите пишещи братя — поети, писатели, критици, които имат „нешастието“ да бъдат негови съвременници. Най-онеправдани сред тях са поетите — Б. Пенев ги подозира в почти първородни грехове, без да им дава право на защита. „Аз ненавиждам поетите — ненавиждам и себе си, доколкото съм поет на жеста.“¹⁰ Интересно е това самоопределение, защото доказва осъзнатия елемент на игра в поведението на критика, възстановява загубената вече представа за един голям импровизатор в ежедневieto.

Необходимо е да изясним защо Боян Пенев така открито мрази поетите, за да проследим по-късно интелектуалните трансформации на това чувство в неговата критика. Най-обобщеният отговор ще бъде да припомним, че той мрази всичко, което със самото си съществуване или активно-съзнателно се разминава с упоритите му последователни усилия за духовно самопостигане, с модела, който за него е цел на системно самоизграждане. В случаете, когато усети духовна съпротива, Пенев е безкомпромисно субективен и категоричен. Поетите в неговите представи от Дневника са хора, лишени от нравствена отговорност, с притъпен усет за достойнство, неопознали драматичните прояви на индивидуалната воля. Тяхната цел е не да моделират чрез страдания и противоречия личността си, а да задоволяват непрестанно ненаситната си суетност, като

¹⁰ Дневник. Спомени, с. 72.

предизвикват с безсрамното си саморазголяване интереса и състраданието на околните. „Те навличат одеждата на един шут, окачват на нея колкото е възможно повече звънци и с трагични жестове забавляват себе си и другите, откриват страданията си, изплакват всичките си съзли. Аз не вярвам в тяхното страдание и мисля, че те никога не са страдали дълбоко, никога в живота си не са били дълбоко обидени — ако бяха дълбоко нещастни, те не щяха да пишат стихове.“¹¹ В тези и в други подобни редове из Дневника интелектуалната рефлексия повлича с набيرانата инерция разсъждения, в които има и елемент на игрова поза. Свое опосредствувано отражение имат и сложните взаимоотношения между Б. Пенев и неговата актуална обществена действителност. Въпреки това не бива да подценяваме интелектуално-емоционалното ядро на едно неслучайно, интимно, дълбоко убеждение. Критикът наистина таи неумолимо презрение към шутовското начало, към сълзите, превърнати в мастило, към гръмогласно афишираните чувства. С рентгеновата проникателност на своя вътрешен взор той неизбежно открива техни следи в съзнанието и в поведението на почти всички свои литературни съвременници (разбираемо изключение ще направи за Дебелянов и Лилев). И макар че носи артистичността в кръвта си, макар че позата, играта, импулсивната импровизация са негово ежедневие, Боян Пенев изпитва непреодолимо подозрение към всички творци на изкуството. И този път психологически фактор е не само духовният аристократизъм на щедро надарения интелект, но и родовата традиция в кръвта — дълголетното недоверие на еснафско-патриархалния разум към всички прояви, които надхвърлят регламентирани форми на уравновесената нравственост.

У Боян Пенев няма убеждения, неприложими към индивидуализираната конкретност на света. И в този случай подходящ илюстративен материал е литературната действителност, особено поетите в нея — Пенчо Славейков, Яворов, П. Тодоров, К. Христов. . . Волевият елемент в техния характер, стремежът към нравствено усъвършенстване, достойнствата на съзнанието са основа за безкомпромисна оценка на творческата им значимост. На най-горното стъпало стои Пенчо Славейков — единственият, към когото критикът изпитва духовен афинитет, единственият, когото открито може да уважава. Пенчо Славейков притежава нравствена сила, упоритост, целеустремен характер, изпитва необходимост от духовно усъвършенстване, стреми се да опази целостта на своята личност. „Целият Пенчов живот е един хероически живот в същинския смисъл на думата. Всеки момент от живота му е момент на борба — между воля и съзнание за недъг.“

Близко до Пенчо Славейков стои Алеко Константинов. Б. Пенев признава неговата нравствена чистота, цени смелостта на гражданското му поведение, подчертава неукротимото чувство за отговорност. Но за критика достойнствата на Алеко са характерологично вродени. Те са особеност на типа нравственост (щастлива случайност), а не достояние на интелекта и волята (духовна победа). На Алеко са непознати трагичната борба на съзнанието със себе си, драматичните перипетии на духа, страстната неудовлетвореност за познание. Б. Пенев отказва да види артистичния елемент в неговия темперамент, отрича драматичния стремеж към самопознание в непретенциозно веселите разкази за Бай Ганьо.

Отношението на Б. Пенев към П. Тодоров е изцяло лишено от чувство на уважение. Меланхоличният творец на идили за темпераментния критик е предвзет литератор, ограничен човек, слаб художник. В Дневника е записано: „П. Тодоров. Неговата крайна ограниченост, която винаги ме е отблъсквала. Неговите амбиции и мании, за които твърде много са виновни Печено и д-р Кръстев. Едно болезнено честолюбие.“

Следват К. Христов (с искрено презрение Б. Пенев не пропуска да спомене за болезнената му агресивност, за безпросветния субективизъм)¹², Ел. Пелин (и той не е пощаден, защото критикът не открива неунищожимите белези на страдание по неговия характер,

¹¹ Дневник. . . , с. 71.

¹² Например: „Може би никой от нашите писатели не е лишен до такава степен от нравствено съзнание, не е толкова беден в мисълта си, колкото К. Христов („Основни чърти. . .“). — В: Изкуството е нашата памет. С., 1978, с. 158).

отблъскват го практицизмът, неизтънчената духовност, инатът и самочувствието); З. Стоянов, А. Страшимиров. . . Изводът се натрапва самичък — Боян Пенев задължително ще подценява творчеството на всеки писател или поет, когото не цени като личност, с когото не се чувствава духовно обвързан. И обратно — той е най-силен в литературната си преценка, когато открие себе си у твореца, когато разпознае белезите на духовна борба, следите на интелектуално горене. Тогава със специфичния си „интелектуален инстинкт“ Пенев доизгражда образа (колкото по-далечен и по-опосредствувано опознат, толкова по-силно и оттам по-проникновено се разгаря стихията на въображението му). Този втори образ — субективна проекция (Софроний, Ботев, Бетховен, Мицкевич), не е задължително верен на документалната истина, но затова пък е много убедителен. И това не е просто образ, литературен обект, а синтез между конкретната личност и духовния свят на Б. Пенев. Да си припомним упоритото му твърдение: „Критиката е изповед“ — в него има не само теоретическо убеждение и проектирано желание, а и много реализирана истина, постигната със замах, артистичност и самочувствие.

Още веднъж трябва да подчертаем тази особеност в естетическия критерий на Б. Пенев — той е не само тясно обвързан, неотделимо преплетен, но и много често зависим от психологически, нравствени съждения и представи. „Едно старо заблуждение е да се дири въздействието на творенията, съданията. Върху нас въздействува не творението, а човекът — цялостният човек, който стои зад творението. Всеки път, когато изкуството се превръща в едно пълно въплъщение на творческата, висшата личност, то постига своята крайна цел. Завършена и определена трябва да бъде личността в момента на творчеството.“¹³ Или още по-ясно, с отчетлив нюанс на култ към силната личност: „Поетът трябва да бъде индивидуалност (индивидуалност в Ницшевия смисъл), за да бъде моштен творец.“¹⁴ Психологическият момент в естетическите оценки на Б. Пенев е постоянна и задължителна предпоставка. Неговото присъствие, от една страна, е резултат на вродена нагласа, априорен афинитет към проблемите на човешката нравственост, но едновременно с това е и систематизиран критерий, осъзната отправна точка за възприемане на изкуството. На 24-годишна възраст начеващият литератор ще запише в Дневника с присъщата си настъпателно-постулативна убеденост: „Ти искаш да проучиш един писател. Първото условие е да проникнеш в неговата индивидуалност, да се сродиш вътрешно с него, да се живеееш в неговата душа, да го почувствуваш като личност. . .“ И докато безпрекословната категоричност на този императив може да предизвика снизходителна усмивка, то волята, която го прави за две десетилетия неизменен принцип на едно голямо творчество, заслужава дълбоко уважение. Наистина Б. Пенев прекомерно вярва в интуитивния си усет за хората, в способността за съпреживяване, за артистично чувствуване и не прави опит да задълбочи научно психологическите си познания. У него има много от мощния талант за психологическо обобщение на Ст. Цвайг, но останал фрагментарен, недостатъчно организиран и прекалено субективен (единствената му цялостна изява е книгата за Бетховен). Там, където Боян Пенев докосне живеца на конкретната психологическа характеристика, образите израстват емоционално пълнокръвни, интелектуално убедителни, естетически значими. Сгрещи ли обаче той в основата на нравствените предпоставки (а това става по правило, когато обектът творец има рязко различен тип психика), това задължително води след себе си невярност, предпоставеност и в естетическата преценка (Ал. Константинов, К. Христов, З. Стоянов, Елин Пелин). Силата на книгата за Бетховен не иде от автобиографичния момент в нея, а от патоса, въплътен в образ идеал за човешка нравственост.

Обосбяването на втори — познавателно-дефинитивен, пласт във възприятията на Б. Пенев, върху чиято основа вече непосредствено се надграждат литературноисторическите и литературнокритическите му възгледи, придобива известна самостоятелност спрямо предхождащата го нравствено-психологическа предпоставеност. Очевиден и многократно отбелязван е стремежът на литератора да създаде система на научно

¹³ Дневник — 13. XII. 1912 г.

¹⁴ Дневник — 30. VIII. 1909 г.

мислене, в която икономически, социални и естетически фактори ще изпълняват равноправни структурни функции. Изграждането на такава система за Б. Пенев е въпрос на жизненоважна професионална реализация. И все пак цялата сложна, многопланова методологическа структура се крепи върху неизбежната нагласа на твореца да измерва света в нравствени понятия и представи. Така например високата култура за него е преди всичко „едно облагородяване на нравите и душите“ („Увод в българската литература след Освобождението“). Този непреодолим стремеж към нравствена измеримост на действителността (имплицитно носещ в себе си желание за въздействие, за промяна) ще ни припомни мирогледни особености у Пенчо Славейков или Ст. Михайловски, а след това ще ни отпрати към асоциация с типа мислене на възрожденската интелигенция. И наистина, завършеният индивидуалист, затвореният професионалист, естетът ерудит Боян Пенев е свързан с епохата, чието надмогване сякаш възплащава по най-здравия начин — чрез силата на родово-генетичната, подсъзнателна традиция. Особено ясно личи тази връзка в литературноисторическите му възгледи. Тяхен най-дълбок и здрав корен е субективната необходимост от ред и хармонична уравновесеност. Литературният процес за Б. Пенев представлява могъщ поток от хронологически адекватно подредени явления, чиято цел е развитие на културата и нравствеността. Ред, организираност, целесъобразност — това всъщност са опорни точки на възрожденската ни еснафско-патриархална представа за историческо движение. Усещането за хаос, за нарушена логическа последователност, за деструктивни сили в битието и мирогледна неопределеност органично противоречи на патриархалното мислене. То засяга основите, върху които е изграден светът на възрожденския българин. И затова разрушената хармонична целеустременост в националното ни историческо развитие след войните Б. Пенев възприема като истинска катастрофа за духа на българския народ. Основното понятие, което ще използва той, за да назове „този мътен поток, който не извира в България“, но който „става още по-мътен на наша почва“, е хаос — „хаос в българската литература, в понятията, които днес владеят в нея, и по-широко: в мисълта, в духа, в мирогледа на днешното време“ („Увод в българската литература след Освобождението“). Системата от социално-културологични възгледи на Б. Пенев е в основата си нравствено-позитивистична. Нейното ядро изграждат понятия като идеал, вяра, воля, напредък. Нейният патос е в стремежа към цялостност и хармонично съвършенство. Хаоса, духовния анархизъм, безредieto в културните процеси и мирогледното безбожие критикът мрази тотално и органично. Като пример за целенасочено последователно развитие на българската литература той ще посочи годините от Освобождението до Балканската война — защото това е период „на един постепен и постоянен подем на българската литература, на бързо и здраво в основата си развитие“. Методологическият позитивизъм внася известна раздвоеност в оценките, които Б. Пенев дава на конкретните творци от този период. От една страна, той ги възприема като фактори на духовното развитие, като елементи на културологичната система и тогава оценките му са много трезви и обективни. Сред най-големите автори, които посочва, няма да липсват имената на Ив. Вазов и К. Христов, на А. Страшимиров и Елин Пелин. От друга страна обаче, когато анализът стесни максимално своя фокус върху конкретен автор и творчество, субективното емоционално отношение помита задръжките на системност и обективизъм. Основен подход става отново неизбежното съизмерване с индивидуалния тип нравственост и психическа нагласа. Този аксеологичен дуализъм е изведен до крайност в отношението на Б. Пенев към най-големия поет на неговото съвремие — Яворов. Дори без да знаем нещо конкретно, вече е ясно, че сблъсъкът между две големи личности с различен темперамент и духовна нагласа е драматичен епизод в изграждането на всяка национална култура, в оформянето на всеки национален характер.

Отношенията между Боян Пенев и П. Яворов са дълбоко противоречиви. Те са отношения на привличане и отблъскване едновременно. В тях не всичко е ясно, разумно, осветено от блясъка на съзнанието. В подмолните дълбини на личността се води безпощадна борба за оцеляване чрез отричане на заплахата, която идва от самото същест-

вуване на силен противник. Между двамата има невидима, но здрава връзка и тя ги дърпа един към друг с неизбежната упоритост на съдбовна предопределеност. За Б. Пенев Яворов възплаща отрицанието на онзи модел нравственост, който е смисъл на неговото духовно самопостигане — волево, интелектуално, заключено в себе си. „Яворов е едно голямо чувство, всичко у него е стихийно и първично и неговата жизнена енергия не се изразява в съзнателно просветлена воля, а като органическо желание, на което той безропотно се подчинява.“ И след три години: „У него има твърде много безхарактерност. . . твърде много лицемерие, неискреност, поза, декламация. . .“ Поеът сякаш отрича всичко, към което се стреми критикът, — овладяност на чувствата, интелектуална игра, нравствена задълбоченост, артистична изисканост. Но освен това Яворов има едно непростимо качество — той сам е необикновена личност и голям творец. В отношенията си с него Б. Пенев се раздвоява — несъзнателно и мъчително. От една страна, в чувствата му е спотаена дълбока омраза. Тя рядко избухва, но ударът ѝ е безопаден и това доказва непрестанното ѝ присъствие. Статията „Първата драма на г. Яворов“ е написана със замах и твърдост, каквито само страстта може да даде. А у хора като Боян Пенев страстта умее да се трансформира в интелектуална логика. Коренът на тази инстинктивна ненавист е не само в съперничеството между два агресивни мъжки характера, но и в проявите на два противоположни духовни свята: единият — артистично овладян, интелектуално шлифован, устремен към премислен модел на нравствено съвършенство, другият — променлив според импулсите за творчество, дезорганизиран в отношенията си със света, мъчително двойствен. Невидимият мост между двамата се изгражда чрез парадоксално общия темперамент — импулсивно избухлив, неспокоен, жаден за духовна промяна, агресивен в нейното търсене. Критикът страстно и насаме със себе си в Дневника ще сочи „недостатъците“ на Яворов — липса на волева овладяност в характера, стихийност в преживяването, маниерност в поведението, недостойна суетност. В ежедневието им общуване той, който винаги е избягвал да съди интимния свят на хората, да се намесва в техните нравствени проблеми, да им дава рецепти за поведение, неведнъж упорито ще убеждава поета в неговата морална „вина“ — че е профанирал любовта си с Мина, превърнал е в карнавал дълбоките чувства към нея, отрекъл се е от истинското страдание. В статията сражение за първата драма „В полите на Витоша“ открито ще се наложи мнението, че Яворов притежава неосъзнат, вроден лирически дар, който не може да задоволи интелектуалните изисквания на другите видове литературно изкуство. И все пак, в дъното на Боян-Пеневото съзнание, невинаги допускана до светлата повърхност на разума, тлее съвършено различна представа за големия поет с необичайна страдалческа съдба, който така неудачно живее редом със своя съперник в епохата: „Едно голямо богатство на човека. Силен стремеж към душевното и в същото време много физическо. Една рядка, изключителна и необикновена натура. Постоянно вътрешно движение — това е неговата постоянна характерна черта (както на Ботев); волева натура, много воля. . .“¹⁵

Самият Яворов дълго време проявява нескрит интерес и подчертано уважение към своя приятел и литературен събрат. Нещо повече, той сякаш изпитва необходимост да търси у него духовна опора, да получава одобрение за труда си, да споделя натрапчиво интимни преживявания и тайни. Непрекъснатата връзка ще пулсира между двамата дори след скандалната статия, разрушила възможността от открито приятелство. Боян Пенев е между много малкото хора, които Яворов уважава, — уважение, изградено върху духовен афинитет без обич, близост, родена между двама души с различна съдба, но еднакво силни в борбата за духовно съществуване.

Статиите, посветени на Яворов и неговото творчество, ни подсказват още веднъж необходимостта да посочим психологическите предпоставки, които определят различните типове изследователски подход на Боян Пенев в неговото критическо и в неговото литературноисторическо творчество. Без съмнение трябва да кажем, че импулсивната, скорострелна, гъвкава и интелектуално-артистична критическа реакция

¹⁵ Б. Пенев. Дневник. Спомени, с. 202.

е в кръвта на Боян Пенев — максимално адекватна на неговия подвижен и артистичен темперамент. В нея достига своя целенасочен естетически предел една от най-специфичните особености на неговата психика — способността и необходимостта от импровизация. Блестящ импровизатор и убедителен художник на личности и нрави, всъщност критиката е художественото творчество на Боян Пенев. Неговите статии и рецензии имат за цел далеч не само по-ограничената в естетическо отношение критическа оценка — те са много повече портрети на творците, изградени със субективната страст и с психологическото проникновение на истинската художествена литература. Всяка от тях съдържа задължително поне две основни предпостави — образа на личността критически обект и образа на самия автор, нерядко по-пълнокръвен и по-въздействащ от първия. Самият Боян Пенев, често споменаващ „художника, който се таи в критика“, съзнателно поощрява стихията на субективното начало в критиката като доказателство за нейната познавателна стойност: „Един даровит литературен критик, тълкувател на художествени творения, всъщност е тълкувател на себе си. Неговата критика е изповед. Никой не може да му наложи да бъде бездушен и безпристрастен. Но той е длъжен да бъде искрен.“¹⁶

Докато в критиката избухва и завладява темпераментът на Боян Пенев, то в литературната история властно се налага неговият характер. Тук наблюдаваме докрай изведени основни черти, за които със сигурност можем да твърдим, че са резултат колкото на естествено личностно предразположение, толкова и на методично разчетено самоизграждане чрез воля. На импулсивната критическа реакция се противопоставят системната организираност и чувството за професионално призвание. Критиката за Боян Пенев е инстинктивна необходимост, реакция на интелектуална самозащита чрез нападения, субективна стихия; литературната история — професия, съзнателен избор и отговорност пред себе си. Самият творец в зрелите си години се пази внимателно от коварната прегръдка на критическата съблазън. С огъня, който разгаря в чувствата му, тя стопява контурите на онзи съвършен субективен модел, който е цел на борбата за духовно самопостигане, подронва равновесието на овладяната психика. Пазейки се от критиката, Боян Пенев се пази от стихията на собствения си темперамент. Като истинска цел на професионалното си развитие той издига систематизираната, документално подкрепена, социологически защитена, максимално обективна истина на литературноисторическия процес и така отново ни поражда със силата на своя характер, изграждан неуморно, с търпение, воля, себенадмогване и преди всичко с едно паразитно чувство на отговорност към вродените си възможности.

* * *

Първичната афективна предразположеност към критическо реагиране у Боян Пенев може да бъде сравнявана по дълбочина и вроденост единствено с неговото чувство за музика. Ако литературата за него е професия, дълг, отговорност, то музиката е просветление, вдъхновение, абсолютна духовност. В страстта си към нея Боян Пенев ѝ отдава най-чистото, най-светлото и дълбокото, което притежава. Ревниво, с бдителността на влюбен я пази от чужди погледи. Моментната музикална импровизация, за нас безвъзвратно загубена, е била навярно най-истинският път към тайните на душата му. Дора Габе ни е оставила спомен как младият ѝ съпруг, едва изчакал да заглъхнат стъпките зад вратата, е прекарвал часове на самозабрава над пианото. Необходимостта от музика в най-голяма степен въплъщава рядко срещаното в българския характер амбивалентно съчетание на дълбока духовност с артистичност, на интелект с мистично предусещане.

Разбира се, не трябва да забравяме и влиянието, което оказва интелектуалната среда, в която живее Б. Пенев през първите десетилетия на века. За българската интелигенция от онова време музиката е била неизменна и насыщна част от нейния духовен свят, израз на пълноценен емоционален живот, проява на духовната цялостност,

¹⁶ Б. Пенев. Дневник. Спомена, с. 112.

който се наследява пряко и все още се пази от годините на Възраждането. Единствено в края на XIX и началото на новия век ще срещнем форми на онзи синкретичен духовен свят, в който е живяла българската интелигенция през Възраждането и който с неподражаемата прелест на наивитата обвързва форми на всички изкуства в неразчленимо духовно преживяване. Бързият процес на професионализиране след Освобождението постепенно демодира следите на стария синкретизъм, травестира всички възможни форми на дилетантски патос, прокарва дълбоки бразди между различните изкуства и въвежда в живота модната и чужда дума „хоби“. Но за нашата интелигенция до войните музиката все още не е хоби, а необходимост, път към взаимно опознаване и приобщаване, романтично общуване на душите със света и една с друга. Ненаправно всеки кръг в нея — от естетите в „Мисъл“ до политичните около семейство Каравелови има свои предпочитани изпълнители, любими композитори, места за редовни музикални сбирки. Чувството за музика се усеща в ритъма на онова време и Б. Пенев го поема безрезервно, изцяло, при това многократно засилено от вродените му способности и нагласа.

За мен Боян Пенев е по-скоро роден музикант, отколкото роден литератор. Със сила и упоритост той гради монументалния пиедестал на своето литературноисторическо творчество, но неизбежно остават следите на волева приобщеност, на целенасочена обмисленост и дистанцирана преднамереност. А музикалността, както и темпераментната критическа реакция имат естествена първооснова в наследствената предразположеност на неговата психика.* Боян Пенев умее да се отдава на музиката изцяло — никоя жена или книга не са го притежавали по този начин. Творбите на Шопен, Бетховен, Чайковски той усеща далеч по-непосредствено, с по-голяма сила на емоционално въздействие от всяко литературно произведение. Запазените фрагменти, които възплащават следите на това въздействие, и книгата за Бетховен разкриват пред нас един блестящ импровизатор на класическото музикално наследство, психолог и художник, какъвто няма да срещнем дори в многотомната интерпретация на възрожденската ни литературна традиция. Когато пише за музика, Боян Пенев е верен на себе си. С изумителна надареност превръща всеки тон в трепет, всяка мелодия в настроение, всяка творба в преживяване, открива невидими връзки с душата на композитора, намира път към пределите на абсолютна хармония. Музиката за него е „висше изкуство“, върховна изява на нравствена воля, трепетно изживяване, в което индивидуалността се докосва до универсалния дух. „От всички изкуства тя е най-близо до абсолютното, нейната мъдрост е недостъпна и непонятна за разума, както и мъдростта на религията. Със своя метафизически характер, с прозренията си музиката е висша религия. В нейните сфери е истинската наша родина, от която сме се отлъчили и в която ще се върнем отново. В земните си странствувания ние жадуваме за тая прародина.“¹⁷

Интересно разсъждение срещахме в Дневника с дата 24. X. 1907 г. То напомня известните думи на Яворов пред М. Арнаудов, с които разказва за музикалната първооснова на своите лирически произведения. Само че Боян Пенев извежда мисълта до нейния логичен край, влита я здраво в системата от собствени възгледи: поетическото озарение възпламва в миг, когато образите, спотасани в душата, изплуват в съзнанието заедно с мелодиите, които са ги родили. Поетът пресъздава образите и само отчасти родилите ги мелодии; композиторът улавя самата първооснова, намира най-късия път към сърцевината на преживяването — „затова музикалното творчество е по-дълбоко и по-искрено от поетическото“. Затова и Боян Пенев ще запише при конкретен повод: „Само по един начин мога да изразя, което преживях с нея, — чрез музиката.“

Силата на неговите музикални интерпретации идва от неограничаваните възможности за вживяване и артистично превъплъщаване. От техните редове лъха чувство, като че творецът е разтворил границите на своята психика и през тях безпрепятствено

* Интересно би било да се проследи от кого и през колко поколения нахлува в кръвта му музикалната стихия.

¹⁷ Б. Пенев. Бетховен. — В: Избрани съчинения, 644—645.

нахлуват усещания, представи и настроения на универсалния, космически безкраен човешки дух. Дозата субективност е рязко повишена в сравнение с интерпретацията на литературни творби и в тази максимална степен тя преминава невидимата бариера към своята противоположност — усещане за деперсонализирана нравственост. Всяка музикална творба Боян Пенев възприема като еманация на духовното самоусъвършенствуване, възплътена във формите на индивидуалния сетивен опит. Единствено тук той изцяло се абстрахира от всички социални, исторически, а често и обективно психологически предпоставки в творческия процес — възприема го като откровение на абсолютната духовност, като изваяние на метафизическа емоция, като еманация на интелектуална енергия. И ненапрасно М. Каспрович е записала негови думи, незаличимо врязани в паметта ѝ: „За мен целият свят е музика. Извън музиката за мен не съществува почти нищо.“

Бихме заподозрели Боян Пенев в маниерно позиране, защото знаем и за голямата му, богато документирана, неутолима обич към природата, ако веднага не съобразим, че и природата той възприема като мотив от всеобщата, всепобеждаваща мелодия на духовното самоусъвършенствуване. Полята и горите, езерата и планините се вписват като вътрешни контури в променливия пейзаж на душата му. Целия свят, който го заобикаля, Б. Пенев възприема пределно субективно — чрез асоциативния механизъм на мигновеното съпоставяне с индивидуалния нравствен опит. Представата за природа също търпи процес на субективна деформация в съзнанието му. Тя придобива ценностна значимост в момента, в който формите ѝ съвпадат с очертавания на емотивния модел, актуален за периода на възприемане: „Нашето чувство за природата се определя от способността ни и от потребността ни да влагаме себе си, своето „аз“ в природни картини. Кърваво облагатите облаци над залазлото слънце, които постепенно бледнеят и вземат форма на грамадни медни планини, отначало поражат в душата ми едно неясно, смътно движение, дори мъчително поради своята неопределеност. И когато в тая вътрешна картина започна да виждам образа на своите душевни преживявания. . . аз мога да се отдам на тихо съзерцание и във всеки възприет отвън миг да долавам себе си.“¹⁸

Към планината Боян Пенев изпитва особено дълбока и богато нюансирана привързаност. Неговият другар по пътеки и излети Петър Тодоров ще я сравни със „страстта на незадоволен любовник, обича на предано дете“¹⁹. Няма да разберем истинския смисъл на тези амбивалентни чувства, ако нямаме предвид една важна субективна закономерност — природата задоволява в голяма степен необходимостта от психически превъплъщения у Боян Пенев, възплъщава с многоликото си присъствие различни форми на неговата душевна променливост. По стръмния път към Чемберли Константин Щъркелов е изумен, виждайки как сериозният литератор лудува, подскача и се смее неудържимо: „Тогава видях голям човек как се вдетинява и в детето почувствувах голямата човек.“²⁰

В дете и в любовник, във великан и в тревичка, в кървав залез и ведър изгрев душата намира начин да възплъти своята сложна многоликост. Изживените противоречия не заплашват нейната цялост, тяхната зривна енергия е трансформирана в животелни сили, които поддържат хармоничното равновесие на съзнанието. Сред многобройните, с неизброими оттенъци превъплъщения трябва да отделим едно с изключителна важност, защото води към дълбок и тъмен пласт в психиката на Боян Пенев — то има корен в нейната метафизична потребност. В природата творецът умеет да се отърси от бремето на индивидуалния опит, да заживее с първична изостреност на сетивата, да преодолее коравите форми на личността и да се слее с безбрежната сила на

¹⁸ Б. Пенев. Дневник. Размисли, с. 47.

¹⁹ Ив. Шишманов, д-р Кръстев, Боян Пенев. . . , с. 415.

²⁰ Пак там, с. 418.

абсолютна духовност, да се докосне до светлата вечна хармония, която е способна да влее в кръвта му „онзи мълчалив скрит патос, в който възкръсва първичната му душа“²¹.

* * *

Дълбоко в богатия и сложен духовен свят на Боян Пенев е заложена потребността от религиозно чувство — не като вяра в конкретен бог, не като ограничение в рамките на определена религиозна догма, а тъкмо обратното — като неограничавано възплъщение на силно развитата му способност за абстрактно мислене и в най-голяма степен като необходимост от нравствено саморегулиране. Става въпрос за първично, характерологично обусловено, религиозно чувство, а не за религия, която винаги предполага система от възгледи с непоклатима ценностна йерархия и строго фиксиран обект (или обекти) на обожествяване. Религиозното чувство е закономерен резултат от някои особености на психиката у Боян Пенев: прекомерно развита интроспективна нагласа на мисленето, склонност към рефлексивни преценки и самооценки, рязко засилен волеви компонент, специфичен тип „интелектуална“ интуиция, чиято основа е в интензивната на абстрактно разсъждение. Бихме могли да го дефинираме и като „свърх-проява“ на интелекта, негова неосъзната защитна реакция пред възможността от разпадане под натиска на традиционализирани социално-нравствени представи и форми на поведение. Поради това бихме могли да го определим и като одухотворена нравственост. Наистина Б. Пенев донася дървени кръстчета от Рилския манастир и дори прикрепва едно от тях върху корицата на малкото си евангелие²². В този случай е очевидно как узаконените обредни форми на християнската религия компенсират липсата на индивидуална религиозна система и материализират „свободното“ религиозно чувство.

На 9. III. 1907 г. 25-годишният критик записва в своя „Дневник“: „Творчеството не може да живее без религиозност. Религиозните потребности са тъй дълбоко свързани с неговата нравствена природа, че едва ли би било възможно да се убие това чувство, което в основата си остава винаги едно и също, колкото и да мени своите форми: бог, известна велика личност, художник, поет, жена и пр.“ Наблюдаваме две основни черти на представата за религиозност — нейния неизменно нравствен характер и способността ѝ за индивидуално-личностна адаптивност. В своя логичен стремеж за саморазвитие тази представа като „снет“ израз на психични процеси ни подготвя да възприемем вярно най-дълбокия пласт на религиозното чувство у Боян Пенев — неговия мистицизъм. Седем години по-късно в Берлин пред Maria от Botticelli критикът ще зафиксира едно от най-трудно изразимите човешки преживявания: „Тук, под твоя поглед, аз постигам мистицизма, религиозната дълбочина на душата си, чувствавам бога, вечността и безсмъртието.“ Мистицизмът е прикован в дефиниция от психологически характер — „религиозна дълбочина на душата“, и е ясно, че именно в тази дълбочина се ражда усещането за бог, безсмъртие, вечност. . . Мистицизмът на Б. Пенев е „чиста“ духовност, интроспективна еманация, начин за самопостигане. Неговата емоционално-интелектуална същност е в осъзнатата способност за общуване с безсмъртното и безгранично съществуване на човешкия дух; приобщаване към ненарушимата хармония на един надличностен, универсален порядък. От различни години четем в неговия „Дневник“: „В общението на две души улови онова, което е вечно и безсмъртно, над което времето и пространството нямат власт“ (25. VI. 1907); „Чрез душата на едно ние проникваме в душата на всемира“ (1910); а след като прочита „Великата Рилска пустиня“ от Вазов, Б. Пенев отбелязва: „За него е съвсем чужд Ив. Рилски със своята натура и религия (със своето универсално съзнание), чужд като възплъщение на едно универсално съзнание за човешката греховност, като възплъщение на човешката съвест“ (13. VIII. 1908).

²¹ Б. Пенев. Бетховен. — В: Избрани съчинения, с. 618.

²² Вж. спомените на Зл. Чолакова. — В: Ив. Шишманов, д-р Кръстев, Боян Пенев. . . , с. 492.

Мистични прозрения, необичайни на пръв поглед в контекста на трезвата и практична българска мисъл, а в действителност органично вплетени в духовните търсения на нашата интелигенция от началото на века. Най-големите поети на времето са достигали по свой начин до представата за хармония от надличностен порядък — от Ст. Михайловски и Пенчо Славейков през Яворов до Дебелянов. В „Химни за смъртта на свръхчовека“ — венец на способността за систематизирано абстрактно-философско мислене у П. Славейков, неуморно прелива идеята за неразкъсваемото единство на духовно съществуване отвъд прага на смъртта и живота, отвъд ограниченията на Край и Начало, там, където Бог и Човек се сливат във върховно самопостигане. През последната година от своя несретен земен живот Димчо Дебелянов докосва пределите на светла и чиста мистика — успокоение в девствената хармония на ненарушимия природен порядък, трансцедентна деперсонализация отвъд представата за индивидуално съществуване, „тиха победа“ на личността, отхвърлила бремето на страх и радост, на надежди и разочарования. Но докато Дебелянов е нежно-сетивен, кротко приласкан в лоното на земята (да си припомним онзи симптоматичен образ от последните му творби — злака, нежнокзелена трева, обгърнала земните недра, символ на извечното и неунищожимо съществуване), мощният интелект на Боян Пенев го тласка нагоре, към неизразимото и невъобразимото, към тайните на небето. Понятията, които той използва в опита да пресъздаде безплътните си мистични представи, са подчертано абстрактни, интелектуално-рефлексивни, лишени от поетическото очарование на Дебеляновите символи. Те са толкова общи, че могат да бъдат тълкувани само в задължителния контекст на индивидуалноконцептуалната система, към която принадлежат: бог, светлина, абсолютна духовност, вечна душа. . . Пасаж от предговора на Б. Пенев към поемата на Словацки „Ангели“ (1925) ще илюстрира убедително специфичната мистична символика на своя автор: „Но пътят към висините минува през безброй превъплъщения на вечната душа. Чрез самовглъбяване, с мисълта си, със светлината, що носим в себе си, ние все повече се самоусъвършенствуваме, прехождаме от едно битие в друго, превръщаме се в ангели, в част от Бога. Страданието води към смъртта, но смъртта не е завършек; чрез страданието поетът отхвърля нейния призрак, за да се издигне до едно висше въплъщение. Целият свят се свежда постепенно към абсолютна духовност.“ На тези откровения безспорно не достига оригиналност, те буквално повтарят не само известни философи от края на XIX век, но дори поетико-философските идеи на Пенчо Славейков от 90-те години. В тях има повече умозрителност и желание за вяра, отколкото съдбовна обреченост. Достигаме до едно важно противоречие в психиката на Б. Пенев: тук няма основа, изтъкана от непреодолими неосъзнавани рефлексии за религиозномистично възприемане на себе си, света и съдбата. У Б. Пенев всичко е силно: интелектът, волята, духовният устрем, но заедно с това импулсивният темперамент, влеченията на плътта и неизбежната традиция на национално-родовата душевност. А в нея мистичните потребности са на много далечен план. „Удивително източен“ — така ще го види за пръв път една чужденка²³. Но друг чужденец — Франк Волман, ще пише и за „ония черти, които бяха обратната страна, по-добре вътрешното *privatissimo* на тоя външно така трезв позитивист“²⁴. Здрава логика, усет към интереса, практични възгледи за живота и едновременно с това меланхолична духовна неудовлетвореност, склонност на мисълта към рефлексивна абстрактност, а на чувствата — към метафизични преживявания. Подобна противоречивост не е изключение за своето време; изключителна е личността, която владее себе си и от противоречията прави достойнства. Отново ще споменем властната необходимост от интроспективно познание, която прави възможно намирането на начини — съзнателни или несъзнателни, за сублимиране на задържащите процеси, за трансформиране на раздвоението в поведенчески актове с положително афективно съдържание. Сред тях важно място (и в тясна връзка с опозицията трезв дух—религиозна потребност) заема силно обогретеното с емоции отношение на Б. Пенев към Полша, поляците и славянството.

²³ Мария Каспрович.

²⁴ Вж. Ив. Шишманов, д-р Кръстев, Боян Пенев. . . , с. 463.

Страст и неизчерпаема енергия характеризират преди всичко това отношение: религиозно-метафизична потребност, вплътена в изконно познатите за българския характер форми на конкретна действителност. За да се убедим в реалността на тази сублимация, толкова важна за духовното равновесие на Б. Пенев, трябва задължително да припомним най-характерните ѝ особености. Духът на Полша в представите на големия ни критик олицетворява способността за екстатично изживяване на вечното в конкретните, исторически променливи форми на национален живот. Той представлява завършен модел на диалектически взаимоотношения между „бит и литература, между национален характер и национално изкуство, между народно творчество и художествена литература“²⁵. Според него религиозното чувство е основа на полската нравственост. То е жизнено и богато, достигнало своята висша осмисленост като проява на историческа съвест. Вдъхновените „импровизации“ на полския романтизъм са най-верният, интуитивно постигнат и затова съвършен път към трансцендентните пределе на „абсолютна духовност“, на върховното просветление. Мистичната потребност в националния характер е раждала силата на свръхличното прозрение, оплождала е с гениални художествени идеи културата на страната. Усетът към „свръхземното“ и склонността към идеалистична рефлексия издигат на недостижима висота полския дух, правят го привлекателен и така различен от трезвия български практицизъм, от рационалистично-дидактичната мисъл на българската интелигенция. „Има нещо в поезията на поляците, което липсва в нашата — то е в нейното съдържание и в нейния дух, то е нейната одухотвореност, нейната философска и религиозна дълбина. В тази поезия се разкрива полската душа със своя нравствен и философски идеализъм, със своите мистични видения, с първичните си творчески импулси, оформява се в екстатични видения и вдъхновени импровизации.“²⁶

Намерил начин да обективира тревожните дълбини на своя духовен живот, с типично българска практичност и упоритост Б. Пенев се заема със задачата да бъде посредник между две национални култури. Внушителна по своя размах е дейността му: основаване на Полско-българско дружество, лекции в големите полски университети, слова при тържества и годишнини, предговори и редактиране, безброй срещи и лично познание с представителите на съвременната му полска култура. . . И наред с всичко това една неизменна, натрапчива цел — да внуши на българския поет и писател необходимостта от духовна приобщеност към дълбочините и формите на полската мисъл. Нека видим конкретно как Б. Пенев като че ли с хипнотизаторска страст се опитва да „вбие“ идеята в упоритата глава на родния му творец: „Един наш поет д е й с т в и т е л н о би намерил нещо съвсем ново за себе си в идейната и моралната сила на полската литература. . .“; „ако се сроди с мисълта и душата на Полша. . . , той наистина ще се домогне до нови поетически мотиви, произтичащи от религиозно-философски настроения. . .“; „от поляците ще се научим по какъв начин да са национализира съдържанието на духовен живот.“ Необичайно се съчетават дълбочината на субективното отношение с възрожденски наивната риторична дидактичност. Даже Пенчо Славейков и д-р Кръстев бяха по-трезви в опитите си да европеизират българската култура и не посмяха да ѝ предпишат рецепта за духовно лечение чрез специфичните особености на един твърде различен национален духовен живот. Идеята на Б. Пенев е безспорно утопична — тя се гради върху възможността от механистично сливане на две много различни национални култури. Но за нас тя е интересна в психологическо отношение именно със своята утопичност — като косвен документ за противоречията на един богат, изпълнен с противоположности дух, страстно борещ се да постигне равновесие в себе си.

В утопични измерения е набелязана и следващата крачка — консолидиране на „славянската стихия“ в трайно духовно единство, абстрахирано от обществените, политическите и историческите особености в развитието на конкретните държави, за което Б. Пенев пише: „А това е единство от по-висша категория — единство в света

²⁵ Б. П е н е в. Полско-български сношения. — В: Полша, България и славянството. С., 1923, с. 105.

²⁶ Пак там, 105—106.

на поезията, на творчеството и всички онези съкровени сили, върху които ще се изгради славянското бъдеще.“ Сблъскваме се с представа, типична за целеустременото индивидуалистично съзнание на критика, всичко, което не влиза в кръга на неговите интереси, е изключено от възгледите му за съществуване, развитие и промяна на действителността. Като компенсация значението на осветената част е хиперболизирано, субстантивирано до пълен заместител на цялото.

Въпреки някои утолично-наивни елементи, които времето днес разкрива пред нас в страстния, искрен афинитет на Б. Пенев към мистичната проникновеност на полския романтичен дух, трябва да имае предвид, че това чувство е неизбежен резултат от цялостното духовно развитие на твореца. То е толкова дълбоко и сложно преплетено с основите на неговия характер, че рефлектира дори в подмолните сфери на неосъзнат интимен живот. Предопределящото му влияние ще срещнем и в област, където Б. Пенев е сякаш неуязвим завосвател — в любовта. Тук невидимо то ще подготви първото и единствено голямо поражение на властния покорител. Но за да разберем правилно пътя, който води към него, трябва да започнем отначало една интересна и премълчавана тема — Боян Пенев и любовта на жените.

* * *

Времето вече е затъмнило вълнуващата представа за онзи чар, с който големият литератор е завладявал чувствителните сърца на жените, които е срещал по пътя си. В запазени спомени бившите му студентки като една повтарят оценки, с каквито малко мъже в България могат да се похвалят. Миша Танева изповядва чистосърдечно: „Ние всички бяхме захласнати в него. . . Лично аз бях винаги смутена в негово присъствие. Чувствах духовната му власт, неговото надмощие. . . Дали не го обожавах като някой кумир. . .“²⁷ Даже един мъж ще каже: „Външно затворен, той излъчваше от себе си нещо, което притегляше. . . Не бе чудно, че студентките се влюбоваха поголовно в него.“²⁸

Снимките с лика на Б. Пенев, които съм виждала, искрено разочароваха моето любопитство, но затова пък ме убедиха категорично, че не във външността трябва да търсим привличащата сила на този толкова харесван приживе мъж. Очевидно е, че извесни черти от характера му са оказвали властно вторично въздействие върху изграждането на актуална представа за неговата външност. Чарът, излъчван от Б. Пенев, е представлявал почти алхимична сплав от интелигентност, недостъпност и спотаена страст. Роден артист, импровизатор в ежедневието, творецът инстинктивно намира единствения път, по който може да печели сърцата, без да излага на риск самочувствието и достойнството си. Преди да вникнат в дълбочината на неговия интелект, преди да опознаят богатствата на душата му, жените са били непреодолимо привлечани от възможността да намерят ключ за неговата прословута непристъпност. Трудността на достъпа, великолепно изигравана и неизменно подчертавана, е въздействувала върху инстинктивния стремеж на всяка жена да бъде единствена и по различен начин обичана. Към това вече се е прибавял и друг, също така неосъзнат психически тласък — удовлетворената женска потребност от доброволно подчинение под властта на превъзходящ интелект и характер.

„Аз нямам твърде хубаво мнение за любовта“²⁹ — записва в своя „Дневник“ още студентът Б. Пенев. Само след година възгледите му придобиват ясни очертания и психологическа обоснованост: „Ако допуснем, че една жена би могла да люби (аз се съмнявам) и да се възражда, тя би могла да стори това само за сметка на нашата душа, на нашето страдание.“³⁰ Още една година и кръгът се затваря окончателно, представата за любовта потъва в дълбочината на цялостна философска концепция за живота:

²⁷ Ив. Шишманов, д-р Кръстев, Б. Пенев. . . , с. 404.

²⁸ Т. Боров. Пак там, с. 465.

²⁹ Б. Пенев. Дневник. Размисли, с. 30 (6. V. 1906).

³⁰ Пак там, с. 65 (30. XII. 1907).

„Любовта и смъртта не са и не трябва да бъдат цел на живота ни. Те са средство само да се домогнем до висшите форми на онзи живот, зародишите на който носим в душата си.“³¹

За Б. Пенев любовта е психологически стимул, възродителен процес в кръга на субективните преживявания. Тя е осъзнат емотивен генератор на творческа енергия, начин да се поддържа в духа творческо напрежение, осъзнато и контролирано чрез волята екстатично състояние, което осигурява прилив на енергия и идеи и на самочувствие, необходимо за тяхното реализиране. Любовта изостря сетивата, развива интуицията, засилва блясъка на мисълта. Заедно с музиката и природата тя е път, по който „ние освежаваме всъщност нашите блянове, онова, което винаги ни кара да се стремим, да не спираме на едно място, онова, което осмисля нашето всекидневие и кара да живеем и работим в името на нещо свято“³². Затова и Б. Пенев ще каже, че в представите му всички жени, които е обичал, си приличат: те са бледи, одухотворени, меланхолични, напомнят картини от Ботичели и Ван Дайк. Откровеният субективизъм тук даже няма нужда от коментар, той поразява със способността на една затворена психика да подчинява на своята неизменна нагласа дори обективните измерения на реалността.

И още нещо прави впечатление дори в ограничените текстови рамки на използваните цитати. В най-съкровено интимната част на подчертано субективния „Дневник“ изведнъж се появява стремеж властното I л. ед. ч. да бъде изместено от далеч по-аморфните форми на изживяване в I л. мн. ч. „нашата душа“, „нашето страдание“, „нашето всекидневие“ — изследователят се препъва в непривичните изрази и се оказва изправен пред необходимостта да осъзнае дълбоката приобщеност на мъжкото начало, едно свръхличностно чувство, което Б. Пенев изпитва под пластта на съзнателните интелектуални и емоционални процеси.

У жените, които обича, Б. Пенев очаква да намери характер, но не под формата на завършена и устойчива психична монада, а като хармоничен отглас на своите собствени мисли и преживявания. От тях той не очаква „висши“ идеи, а мелодичен акомпанимент към движението на своя духовен живот. Големият творец успява да пробуди в сърцата им духовни добродетели, интелектуални стремежи, благородни пориви. Той стимулира пълноценна изява на тяхната женственост в нейните изконно меки, топло извяния, дори жертвоготовни форми. Творецът в изкуството и науката е ненадминат в способността си да връща жените към дълбоките корени на тяхната същностна природа, като едновременно с това я опложда с интелектуални идеи и изтънчени емоционални трепети.

В процеса на общуването си с Б. Пенев жените светят с отразена, а не със собствена светлина. Неговият властен характер поглъща тяхната индивидуалност, моделира я в съответствие със своите принципи на съществуване — „живот, според който всяко индивидуално „аз“ е равно на закон“, както ще каже М. Каспрович. Б. Пенев е значително по-силен от жените, с които общува. Дори младата Дора Габе той надмогва бързо и лесно, сломява ядрото на съпротивителните сили на нейния характер. Ще трябва да минат дълги години на съвземане далеч от него, в които тя постепенно ще се научи да отстоява личността си. В спомените ѝ за 1912 г. все още сме свидетели на неравномерно и неравноправно общуване. Б. Пенев преценява, решава, действа. Младата му съпруга често отговаря: „Както решиш“ и още по-често мълчи: „Аз трябваше да мълча. Какво можех да кажа. Лесно ли се навлиза в толкова сложна душа, когато си още съвсем млад и неопитен.“³³

И точно в сферата на интимните трепети, където е сякаш пълновластен победител, Б. Пенев се сблъсква с най-голямото си духовно поражение. Мария Бунина-Каспрович е олицетворение на славянския дух, пред чиято мистично-религиозна дълбочина българският критик изпитва искрено преклонение. Нейният характер възплава неизра-

³¹ Пак там, с. 70 (30. I. 1908).

³² Пак там, с. 83 (19. III. 1910).

³³ Ив. Шишманов, д-р Кръстев, Б. Пенев. . . , 372—373.

зимата способност на „славянската стихия“ за екзалтирана духовна самоотдаденост, за порив към необяснимо тайнствена жертвоготовност, за религиозно в най-дълбоката си същност преживяване. Именно от тази неуловима способност Б. Пенев е инстинктивно привлечен и цялостно победен. В устрема си той разгръща в удивително широк диапазон методи на привличане: от ласкава покорност и подкупуваща искреност до бодлива ирония и смазващи с жестоката си логика психологически атаки. М. Каспрович е единствената жена, която завладява изцяло съзнанието му, защото го превъзхожда с качества, които са недостъпни за неговата трезва, уравновесена душа и едновременно с това са дълбоко необходими на вродения му артистичизъм. Тя възплаща способността да се чувства ирационално, да се изпитва необходимост от жертвоотдаденост дори в схлупените граници на ежедневието; само тя може да напише, макар и не без елемент на поза, че „мечтаният от мене човек. . . той не е. . . даже мъж, реално същество, а някаква естествена сила — полубог, мистичен елемент (съставка) на живота“³⁴. И затова именно тя го владее единствена изцяло, успява без усилия да постигне онова, за което други жени са само мечтала — превръща го в свой верен и всеотдаен приятел, покорен към капризите на нейната воля.

В любовта на Б. Пенев към Мария Каспрович има още един аспект — типичен за властния му егоцентричен характер. Между двамата стои голямата сянка на Ян Каспрович — съруг на Мария, един от най-известните поети на тогавашна Полша. Б. Пенев цени искрено неговото творчество, пише с възхищение за него и настойчиво се стреми към приятелството му. Самата Мария Каспрович е влюбена силно в съруга си с дълбоката, мистичноочарователна, непреодолима страст към божество. Така че нашият критик се бори не само срещу съпротивителните сили в нейния характер, но и срещу ненакърнимата представа за личността на Ян Каспрович в нейното съзнание. И този втори аспект на борбата е много важен за Б. Пенев, защото той е един от малкото му стълкновения с чужда силна индивидуалност. Евентуалният изход би имал решаващо значение за целостта на характера у Б. Пенев, той ще укрепи или ще подкопае модела на духовно съществуване, изграждан търпеливо и волево дълги години. Не е необходимо голямо въображение, за да си представим силата на удара, който нанася върху достойнството и самочувствието на Б. Пенев следната равностетка от писмо на М. Каспрович до него: „Чрез тебе се изравниха сякаш някакви тайнствени сметки между мене и Янек и чрез тебе за в и на г и се върнах при него“ (15. X. 1926)³⁵.

Всъщност много по-рано, още преди две години, Б. Пенев чувства ясно, че за пръв път събитията не му се подчиняват, убягват от неговата воля. Това засилва вече развитата му склонност към невротични реакции, хвърля го в чести кризи на мрачна раздражителност и мизантропия. М. Каспрович с нескривана уплаха му пише: „Понякога ми се струва, че си болен — болен от ненавист към света, защото необходимостта от самота няма нищо общо с твоята дива, презрителна враждебност към хората изобщо.“³⁶ Поражението озлобява Б. Пенев, води го до тежки пристъпи на черногледство. Той е от хората, за които няма частични поражения. Всеки неуспех е пряк и тежък удар върху хармонията, която им е необходима, за да съществуват пълноценно. И роденият артист ще напряга всичките си душевни сили, за да надмогне неуспеха — титанична борба на личността с живота, която ще бъде прекъсната от неочакваната, нелогична, нелепа смърт.

* * *

Боян Пенев е оригинален, дълбоко свързан с национално-родовия корен феномен в българската култура и в българския характер. Към него се връщаме винаги, когато ни са необходими сили в борба с ограниченото, отживялото, дилетантски самораслото, духовна извисеност и умение да укрепим своята нравствена сила и да извървим отново трудния път на българската интелигенция към самопознание.

³⁴ Вж. кореспонденцията между М. Каспрович и Б. Пенев. — Септември, 1984, кн. 7, с. 209.

³⁵ Септември, 1984, № 7, с. 216.

³⁶ Пак там, с. 212.